

שיעור ל

זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

(פסחים קיט ע"ב)

- א. משנה ותוספתא - קרבן פסח בליל הסדר
  - ב. מצה אחרונה מצת חובה - מקבילה לקרבן פסח שבסוף הסדר
    1. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן
    2. אין מפטירין אחר המצה אפיקומן
    - ג. קרבן פסח על השובע בתחילת הסעודה, ובסוף הסעודה לשימור הטעם
      1. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... שאכילתן היא המצוה
      2. אכילת הקרבנות על השובע
      3. גומר עליו את ההלל
    - ד. קרבן הפסח לפני הסעודה, וכזית לאחר הסעודה על השובע
- סיכום - זמנים שונים לאכילת קרבן פסח

א. משנה ותוספתא - קרבן פסח בליל הסדר

במשנה (י, ח; קיט ע"ב) נאמר: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". הרשב"ם (ד"ה אין) כתב: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והיינו אחר פסח ומצה הנאכלת עמו". ועוד כתב (ד"ה אחר): "אחר הפסח הוא דלא - אכיל בזמן דאיכא פסח דאין אוכלין אפיקומן אחר הפסח והמצה שעמו". מדבריו אלו ניתן להבין שקרבן הפסח נאכל בסוף הסדר.

אך נראה שגם קודם לכן אכלו קרבן פסח. המשנה בפסחים פרק י עוסקת בסדר ליל הסדר.¹ בפרק התייחסויות לליל הסדר בזמן המקדש, ולליל הסדר שלאחר החורבן. בתחילת הפרק (משנה ג; תוספתא י, ט) נאמר:

הביאו לפניו, מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.

---

1 על מבנה הפרק במשנה, ראה: יוסף תבורי, "מקומה של הסעודה במסגרת ליל הסדר", פסח דורות, עמ' 70-78.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

ניכר שהמשנה נאמרה לאחר החורבן, הן בשל האמירה המסיימת שבזמן המקדש היו מביאים גם את הקרבן, וכן מהאזכור שמביאים שני תבשילים, שלפי דברי רב יוסף בגמרא, הם מובאים "אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (קיד ע"ב). אמנם במשנה נאמר שהביאו לפניו את התבשילים בשלב זה, אך לא נאמר שהיו אוכלים את הקרבן בשלב זה.

במשנה הבאה (משנה ד) יש התייחסות לזמן הבית:

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בן אביו מלמדו:
מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?
...שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי?

הקושיה המנגידה בין בשר הפסח הצלוי לבין הבשר שנאכל ביתר לילות השנה, מלמדת על כך ששאלה זו נשאלה בזמן הבית.
במשנה הבאה (משנה ה) הובאו דברי רבן גמליאל שהסביר את טעמיהן של מצוות האכילה:

רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן: פסח, מצה ומרור. פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, מצה על שום... מרור על שום...

ייתכן שהנמקה זו הייתה נאמרת לאחר שאכלו את הקרבן. אמירתו של רבן גמליאל כפי שהיא מופיעה במשנה "פסח על שום ש..."¹, נאמרה בזמן שעוד הקריבו קרבן פסח, בעוד שבהגדות של פסח שבידינו, כיום לאחר החורבן, אנו אומרים בשמו של רבן גמליאל: "פסח, שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש היה קיים, על שום מה?". רבן גמליאל ראה את הבית השני בבניינו, וייתכן שגם לאחר חורבן הבית הקריבו קרבן פסח כל עוד המזבח היה קיים.²

האמירה הקצרה "פסח מצה ומרור", למול ההנחיה "כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח", ייתכן שמלמדת על מצבים שונים. בזמן שבית המקדש היה קיים לא היה זמן רב לעסוק בסיפור יציאת מצרים, ולכן אמר רבן גמליאל שניתן להסתפק באמירה תמציתית וקצרה מאוד. יש לומר את הפסוקים של "ארמי אובד אבי" שהם תמצית סיפור יציאת מצרים, וככל שניתן לדרוש בפסוקים אלה (הן מבחינת הזמן הן מבחינת הידע או העומק של המספרים) הרי זה משובח. נוסף על כך

2 ראה בשיעור כזו: רבן גמליאל: פסח על שום מה?.

יש לומר את טעמיהן של שלוש מצוות האכילה בלילה הזה, כחלק ממצוות הסיפור או אף ממצוות האכילה. כמובן, אם יש פנאי יש להרבות ולדרוש בסיפור יציאת מצרים.

המשניות הבאות (משניות ה-ו) עוסקות בסיום חלק המגיד, והן לאחר החורבן:

...לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח, לפאר, לרומם, להדר, לברך, לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו. הוציאנו מעבדות לחירות, מיגון לשמחה, ומאכל ליום טוב, ומאפילה לאור גדול, ומשעבוד לגאולה, ונאמר לפניו: הללויה.

עד היכן הוא אומר?

בית שמאי אומרים: עד "אם הבנים שמחה",

ובית הלל אומרים: עד "חלמיש למעינו מים". וחותם בגאולה.

רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים, ולא היה חותם.

רבי עקיבא אומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים

אחרים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בכנין עירך וששים בעבודתך ונאכל

שם מן הזבחים ומן הפסחים כו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל.

דברי ר' עקיבא נאמרו לאחר החורבן, ובהם ציפיה לבניין המקדש, לחידוש העבודה ולאכילה מהזבחים ומהפסחים.³

המשנה שאחר כך (משנה ז), עוסקת בחובה לשתות כוס שלישית וכוס רביעית:

מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו.

רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר.

בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה, בין שלישי לרביעי לא ישתה.

בין כוס שני לשלישי הוא זמן הסעודה, ולכן מותר לשתות בין הכוסות הללו. הכוס

השלישית היא על ברכת המזון, והכוס הרביעית - "גומר עליו את ההלל". על מי

גומרים את ההלל? מדוע יש לומר הלל על הכוס הרביעית? התשובה היא שההלל

נאמר על קרבן הפסח, כאמור במשנה (ט, ג):

מה בין פסח הראשון לשני? ... הראשון טעון הלל באכילתו, והשני אינו טעון

הלל באכילתו.

3 ראה בשיעור כח: מתחיל בגנות ומסיים בשבח... גאל ישראל.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

בשלב זה אוכלים מקרבן הפסח, ולכן אומרים את ההלל. על פי זה, גם משנה זו עוסקת בזמן הבית.

גם המשניות האחרונות, המסיימות את הפרק (משניות ח-ט), עוסקות בזמן שהמקדש קיים, והן עוסקות באכילת קרבן הפסח:

ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. ישנו מקצתן יאכלו, כולן לא יאכלו. ר' יוסי אומר: נתנמנו יאכלו, נרדמו לא יאכלו.
הפסח אחר חצות מטמא את הידים, הפגול והנותר מטמאין את הידים. בירך ברכת הפסח פטר את של זבח, בירך את של זבח לא פטר את של פסח, דברי רבי ישמעאל. ר' עקיבא אומר: לא זו פוטרת זו ולא זו פוטרת זו.

"אפיקומן" היא מילה יוונית שמשמעותה המנה האחרונה שהיו נוהגים לאכול בסיום הסעודה. "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" פירושו שאין לאכול מאכל נוסף לאחר שאוכלים את בשר קרבן הפסח.⁴

ב. מצה אחרונה מצת חובה – מקבילה לקרבן פסח שבסוף הסדר

1. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן

כאמור, את קרבן הפסח היו אוכלים בסוף הסעודה, ולאחריו לא היו אוכלים דבר. האם אז מקיימים את מצוות אכילת קרבן פסח, או שמדובר על אכילה נוספת שאיננה עיקר המצווה, ואת המצווה לאכול קרבן הפסח היו מקיימים בשלב אחר? על בסיס המשנה האומרת "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", מקשרת הגמרא (פה ע"ב - פו ע"א) בין אכילת קרבן הפסח לבין אמירת ההלל בסוף הסדר:

והאמר רב משום רבי חייא: כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא. מאי לאו דאכלי באיגרא ואמרי באיגרא? לא, דאכלי בארעא ואמרי באיגרא. איני? והתנן: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, ואמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה! לא קשיא: כאן בשעת אכילה, כאן שלא בשעת אכילה.

בגמרא מתואר כיצד היו אוכלים כזית מקרבן פסח ועולים לגגות לומר את ההלל, עד שהיה נדמה שהגג נבקע מרוב המולת ההמון. כך פירש שם רש"י:

4 בתוספתא (ליברמן י, יא) נאמר: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כגון אגוזין תמרים וקליות". בגמרא (ק"ט ע"ב) יש הצעות נוספות לקינוחים ולמנות אחרונות שנהגו לסיים בהם סעודות.

הלילא פקע איגרא - לקול המולת ההמון מההלל, דומין כאילו הגגין מתבקעים, שהיו אומרים ההלל על הפסח, כדתנן לקמן (צה ע"א): הראשון טעון הלל על אכילתו.

הגמרא שאלה: איך ייתכן שאוכלים את הקרבן במקום אחד ואומרים את ההלל במקום אחר, הלא יש חשש שיעברו מחבורה לחבורה (שלדעת רב חשש זה הוא הטעם לכך שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן)? והשיבה שאכן בזמן שאוכלים אסור לעבור מחבורה לחבורה, אבל לאחר שמסיימים לאכול, בעת שאומרים את ההלל, מותר להתערב בחבורות אחרות. את דברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" המובאת בגמרא שם, פירש שם רש"י:

אין מפטירין - כשהגיע זמנו להפטר מן הסעודה, דהיינו אחר הפסח שהוא נאכל באחרונה על השבע, שכן חובת כל הקרבנות, כדקיימא לן (סוטה טו ע"א): "למשחה - לגדולה, כדרך שהמלכים אוכלין", אין נפטירין על ידי אפיקומן.⁵

קרבן הפסח נאכל באחרונה על השובע, ומכאן שזמן אכילת קרבן פסח הוא בסוף הסעודה, כפי שנראה מסדר המשניות המתארות את סדר אכילת קרבן פסח (י, ח-ט).

2. אין מפטירין אחר המצה אפיקומן

כאמור, המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" עוסקת באכילת קרבן פסח, ועל פי דברי רש"י מכאן שאכילת החובה של קרבן פסח היא בסוף הסעודה. בגמרא (ק"ט ע"ב - ק"א) יש מסורות שונות בשמו של רב יהודה בשם שמואל אם עיקרון זה חל לאחר החורבן, גם על המצה הנאכלת בסוף הסעודה:

אמר רב יהודה אמר שמואל: אין מפטירין אחר מצה אפיקומן... מר זוטרא מתני הכי: אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: מפטירין אחר המצה אפיקומן.

רש"י והרשב"ם הסבירו את דברי שמואל שאין מפטירין אחר המצה הנאכלת באחרונה במיני מתיקה וכד' (=אפיקומן). מדבריהם ניתן ללמוד כיצד הם הבינו את מבנה ליל הסדר בזמן המקדש. רש"י הסביר כך:

5 כך מפרש רש"י גם בדף מ ע"א ד"ה באחרונה: "היא מצות אכילתה, שעם הפסח היא חובת אכילתה, דכתיב קרא: 'על מצות ומרורים יאכלוהו', ופסח נאכל על השובע, כדתנן: 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'".

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

אין מפטירין אחר מצה אפיקומן - שצריך לאכול מצה בגמר הסעודה זכר למצה הנאכלת עם הפסח. וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובת מצה אותה שלאחר אכילה.

דברים דומים כתב גם הרשב"ם שם:

אין מפטירין אחר המצה אפיקומן - שצריך לאכול מצה בגמר סעודתו זכר למצה הנאכלת עם הפסח בכריכה, וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובה... ובמצה בזמן הזה מיירי דליכא פסח בהדה, דאי בזמן דאיכא פסח, הא בהדיא תנן אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והיינו אחר פסח ומצה הנאכלת עמו.

המצה הנאכלת באחרונה היא זכר למצה שהייתה נאכלת עם הפסח בכריכה, ומכאן שהיו אוכלים את הקרבן בסוף הסעודה, וכך גם היה נשמר טעם הקרבן.⁶ המאירי (פסחים שם) הסביר שעל פי שתי המסורות בשמו של רב יהודה אמר שמואל מוסכם שהפסח היה נאכל באחרונה. אם כן, מה נקודת ההבדל בין המסורות?

שהפסח צריך לאכול על השובע להיות כל אכילה שאחריה אכילה גסה ואם יאכל אחריו נראה כאילו לא אכלו על השובע. ומצה אינה צריכה ליאכל על השובע. ורב יוסף אמרה אף במצה עצמה. ונראה טעמו שהטעם אינו אלא שלא ישכח סדרו, ואף במצה ראוי לחוש או שמא מצה באחרונה זכר לפסח היא ונגררת בחקות הפסח.

לפי המאירי ההבדל בין המסורות הוא האם יש להקביל לחלוטין את אופי אכילת המצה באחרונה למה שהיה עם קרבן פסח או לא. על הסברו של הרשב"ם הקשה הרא"ש (י, לד):

ולפי זה היה נראה שצריך לאכול עמה מרור וחרוסת, כיון שהיא זכר מצה הנאכלת עם הפסח בכריכה ועליהן היה ראוי לברך [על] אכילת מצה, אלא שכבר מילא כריסו ממנה. ואם כן צריך לעשות כמו בזמן המקדש שהיו אוכלין הכל ביחד הלל וסיעתו, ואף לרבנן מצוה לאוכלו ביחד. אמנם תמיהני

6 כך פירש גם בסידור רש"י סימנים שפא ושצא; איסור והיתר לרש"י סימן לו; מחזור ויטרי, עמ' 285; ספר המנהיג, הלכות פסח סימן פו; המאירי, פסחים סט ע"ב; מרדכי, פסחים הסדר בקצרה רמז תריא; ספר שבולי הלקט, סדר פסח סימן ריח, בשם רבנו קלונימוס; טור ושולחן ערוך או"ח סימן תעה, ועוד.

למה עושין כריכה בתחילה, יספיק בכריכה אחרונה זכר למקדש? הלכך נראה לי דאותה מצה אינה לשם חובה אלא אוכלין אותה זכר לפסח שהיה נאכל על השובע באחרונה, ולפי שהוא זכר לפסח יש ליתן לה דין הפסח שלא לאכול אחריה. ואין צריך עמה מרור וחרוסת.

לדברי הרא"ש המצה האחרונה היא רק זכר לקרבן שנאכל בסוף ולא לזכר המצה שנאכלה עמו, ולכן אין צריך לאכול עמה גם מרור. מכל מקום, גם לפי הרא"ש יוצא שבזמן המקדש היו אוכלים את קרבן הפסח על השובע בסוף הסעודה. כך סיכם זאת הרב שניאור זלמן מלאדי (שו"ע הרב, או"ח סימן תעז, א):

בזמן שבית המקדש היה קיים היו אוכלין הפסח בסוף כל הסעודה כדי שיהיה נאכל על השובע, דהיינו שהפסח יהא גמר כל השביעה כדי שיהיו נהנין באכילתו ותחשב להם.

לאחר הסעודה, היו אוכלים את קרבן הפסח יחד עם מצה ומרור.⁷ הצעה מרחיקת לכת עוד יותר מופיעה במרדכי בשמו של המהר"ם מרוטנבורג (מרדכי, פסחים, הסדר בקצרה, רמז תריא):

היה נראה לרבינו מאיר שבזמן שבית המקדש קיים היו עושין כל הסדר אחר הסעודה ולא היו אוכלין מצת מצוה אלא לאחר שמלאו כריסן מקמח ובצקת ושאר דברים. אבל אנו שכל סעודתינו ממצת מצוה כיון שאנו מתחילין בהלכותיה אנו עושין מצותיה זו אחר זו בלא הפסקה. אמנם זכר לפסח אוכלין האפיקומן בסוף כל אכילה.

לדבריו היו אוכלים בסעודה מאכלים אחרים, אך לא מצה, ואותה היו שומרים לסוף הסדר. בהמשך כתב המרדכי שבתחילת הסעודה היו אוכלים מצה עשירה, ורק בסוף היו אוכלים מצה מרור וקרבן פסח. אמנם המהר"ם עצמו איננו כותב שכך היה בוודאות, אלא שכך נראה לו שהיה הסדר בזמן המקדש.

לסיכום, לפי כמה ראשונים, כשהביאו את "גופו של הפסח" בתחילת הסדר לא היו אוכלים אותו. מדברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", יש ללמוד

7 הרב יעקב בצלאל ז'ולטי ("בהלכות סדר ליל פסח", משנת יעבץ, אורח חיים סימן יח, ה) כתב שלשיטה זו אין לדבר מהברכה על אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן אלא בדברים שהם לצורך קיום מצוות מצה. הרב יוסף דב סולובייצ'יק, זמן חירותנו, עמ' 88, העיד שמסיבה זו לא היה הרב חיים מבריסק מדבר דבר שאינו מעניינו של הסדר משעת אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

שהיו אוכלים את קרבן הפסח בסוף הסדר, מפני שהיו צריכים לאכול אותו על השובע. כך גם נהוג לאחר החורבן ביחס למצה שנאכלת באחרונה כזכר למצה שהייתה נאכלת בכריכה עם הקרבן. לאחר מכן היו גם אומרים על הקרבן את ההלל, במסגרת הכוס הרביעית.⁸

ג. קרבן פסח על השובע בתחילת הסעודה, ובסוף הסעודה לשימור הטעם

1. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... שאכילתן היא המצוה

הרמב"ם עסק בהלכות ליל הסדר בפרקים ז-ח שבהלכות חמץ ומצה. בפרק ז הסביר הרמב"ם את העקרונות וההלכות של ליל הסדר, ובפרק ח פירט את ההלכות על פי מהלך הסדר. ההלכות בבסיסן מתייחסות לזמן בית המקדש, ובמקום שהתנהלות משתנה בעקבות חורבן בית המקדש, כתב הרמב"ם מה יש לעשות בזמן הזה. עם סיום חלק המגיד, ולאחר שתיית הכוס השנייה, כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ח, ו-ט):

ואחר כך מברך על נטילת ידים... ולוקח שני ריקין, חולק אחד מהן ומניח פרוס לתוך שלם ומברך "המוציא לחם מן הארץ"... ואחר כך כורך מצה ומרור כאחד ומטבל בחרוסת ומברך: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצות ומרורים", ואוכלן. ואם אכל מצה בפני עצמה ומרור בפני עצמו, מברך על זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו.

ואחר כך מברך: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הזבח", ואוכל מבשר חגיגת ארבעה עשר תחלה. ומברך: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הפסח", ואוכל מגופו של פסח. ולא ברכת הפסח פוטרת של זבח, ולא של זבח פוטרת של פסח.

בזמן הזה שאין שם קרבן, אחר שמברך "המוציא לחם" חוזר ומברך "על אכילת מצה", ומטבל מצה בחרוסת ואוכל. וחוזר ומברך "על אכילת מרור" ומטבל מרור בחרוסת ואוכל, ולא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו, וזו

8 בעניין ההלל שהיו אומרים בעת אכילת הקרבן נעסוק לקמן בסעיף ד, שם נעסוק בעיקר בשיטת הרמב"ם. להסברנו, דברי הרמב"ם תואמים גם את דברי הראשונים האחרים.

מצוה מדברי סופרים. וחוזר וכורך מצה ומרור ומטבל בחרוסת ואוכלן בלא ברכה זכר למקדש.

ואחר כך נמשך בסעודה ואוכל כל מה שהוא רוצה לאכול ושותה כל מה שהוא רוצה לשתות. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח אפילו כזית ואינו טועם אחריו כלל, ובזמן הזה אוכל כזית מצה ואינו טועם אחריה כלום, כדי שיהיה הפסח סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתן היא המצוה.

לפי הרמב"ם אוכלים פעמיים מקרבן הפסח. בפעם הראשונה מיד בתחילת הסעודה, כשמברכים על קרבן החגיגה ואוכלים אותו ומיד אחר כך מברכים ואוכלים מקרבן הפסח. אמנם במשנה בפסחים (י, ט) הברכות מופיעות בסוף הפרק, ומכאן הוכחה לכאורה שמצוות אכילת הקרבן היא בסוף הסעודה, אך הרמב"ם פירש אחרת. לדבריו, מהמשנה יש ללמוד את נוסח הברכות ועל מה חלה כל ברכה, אך אין היא מלמדת על השלב שבו יש לאכול את הקרבן, ואין מטרתה לתאר את הסדר הכרונולוגי של הסעודה. שכן אם המשנה הייתה באה לתאר את הפעולות לפי סדר קיומן, משנה זו הייתה צריכה להופיע לפני המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" (שם י, ז). מכאן, שמיקום המשנה העוסקת בנוסח ברכות קרבן פסח וקרבן חגיגה איננו קשור לסדר האכילה בליל הסדר.

בסוף סעודה זו אוכלים מקרבן הפסח בפעם השנייה. לאחר שאוכלים "אפילו כזית" מקרבן הפסח, אין לאכול כלום, מפני ש"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". כשאוכלים את הקרבן בפעם השנייה, אין צורך לברך "על אכילת הפסח", מכיוון שאין זו עיקר המצווה, אלא תקנת חכמים שנועדה להשאיר ולשמר את טעם הקרבן בפה.⁹

במשפט "וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתן היא המצוה", שבו סיים הרמב"ם את דבריו, אין כוונתו לומר שבשלב זה של הסעודה יש לאכול קרבן פסח. כוונתו לומר שמצוות האכילה העיקרית בלילה הזה היא קרבן פסח, ועל כן יש להשאיר את טעמו בפה, ולאחר החורבן - את טעם המצה. אם זמן אכילת הפסח היה

9 הרמב"ם (מורה נבוכים ג, מג) נימק מדוע ציוותה התורה לאכול מצה שבעה ימים ולא הסתפקה ביום אחד: "אכילת מצה אילו היה יום אחד לא היינו מרגישים בו ולא היה מתבאר ענינו, כי הרבה פעמים יאכל האדם מין אחד מן המאכלים שני ימים או שלשה, ואמנם יתבאר ענינו ויתפרסם בהתמיד אכילתו היקף שלם". גם את תקנת חכמים להישאר עם טעם הקרבן בפה בליל הסדר יש לראות באותו הקשר: שינוי בהרגלי האכילה והמשכיות באכילת הקרבן באמצעות שימור טעמו. הרב צבי יהודה קוק, "זמן איסור אכילה אחר אפיקומן", קובץ לזכרו (ירושלים תשנ"ג), עמ' 115-118, כתב שהאיסור לאכול אחר האפיקומן על מנת לשמר את טעם המצה חל עד הבוקר.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

בשלב זה, היה צריך לאכול לפני כן את קרבן החגיגה, אך הרמב"ם כתב שאת קרבן החגיגה אוכלים בתחילת הסעודה. כמו כן, הרמב"ם כתב שבפעם השנייה יש לאכול "מבשר הפסח אפילו כזית". אם זה השלב שבו מקיימים את המצווה העיקרית של אכילת קרבן פסח, היה הרמב"ם צריך לכתוב שיש לאכול כזית, או לפחות כזית, ולא לכתוב "אפילו כזית". לפיכך, יש לפרש שכוונתו היא שכעת עם סיום האכילה יש לאכול מקרבן הפסח פעם שנייה, ומותר לאכול כל כמות שרוצים, ואפילו כמות גדולה יחסית למה שנדרש על מנת לשמר את טעם הקרבן. העיקר באכילה זו הוא שהאדם יסיים את הסעודה עם טעם קרבן הפסח בפיו. אותו דבר נוהג לאחר החורבן ביחס למצה - אכילת המצה פעם נוספת בסיום הסעודה נועדה להשאיר טעם מצה בפה, כי לאחר החורבן מצוות האכילה המרכזית מהתורה היא אכילת המצה.¹⁰

2. אכילת הקרבנות על השובע

את קרבן הפסח יש לאכול על השובע, כאמור במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל פרשת בא - מס' דפסחא פרשה ו):

"על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא), מכאן אמרו: הפסח נאכל אכילת שבע, ואין מצה ומרור נאכלים אכילת שבע.

אם מקיימים את מצוות אכילת קרבן הפסח בתחילת הסדר ורק אחר כך אוכלים את סעודת החג, כיצד ניתן לומר שקרבן הפסח נאכל על השובע? כתב הרמב"ם (הל' קרבן פסח ח, ג):

מצוה מן המובחר לאכול בשר הפסח אכילת שובע. לפיכך אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר, אוכל מהן תחילה ואחר כך אוכל בשר הפסח כדי לשבוע ממנו. ואם לא אכל אלא כזית יצא ידי חובתו.

10 דברינו בהבנת שיטת הרמב"ם נוגדים למה שכתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, או"ח סי' תעז, א-ב), שזיהה את שיטת הרמב"ם עם שיטת רש"י, הרשב"ם ותוס'. בדרכו של ערוך השולחן הלך גם הרב יעקב בצלאל זילטי ("בהלכות סדר ליל פסח", משנת יעבץ - אורח חיים, סימן יח, ה). גם הרב יוסף דב סלובייצ'יק (זמן חירותנו, עמ' 87-90) פירש שעיקר זמן אכילת קרבן הפסח לדעת הרמב"ם הוא בסוף הסעודה. הרב ראובן מרגליות (הגדה של פסח - באר מרים, עמ' 55) כתב שהוא שמע מהרב ירוחם פישל פערלא, שהרמב"ם רמז בדבריו אלו לאמור במשנה (ראש השנה כו ע"ב) שבמקדש בראש השנה היו תוקעים "בשופר ובשתי חצוצרות מן הצדדין, שופר מאריך וחצוצרות מקצרות שמצוות היום בשופר". מכאן שמצווה שהיא עיקרה של מצוות היום, בה מסיימים.

המושג 'אכילת שובע' הוא יחסי. אין הכוונה שלאחר שאדם אכל מקרבן החגיגה ומקרבן הפסח הוא יהיה שבע עד כדי כך שהוא לא יהיה מסוגל לאכול אחר כך כלום. המטרה היא שהוא יוגדר כמי ששבע מאכילת בשר קרבן פסח. משום כך, לפני שאוכל מקרבן פסח, יש לאכול מבשר קרבן החגיגה ללא כל מגבלה של כמות, ואת האכילה האחרונה - לפני שיהיה שבע מאכילת בשר קרבנות - יש לאכול מבשר קרבן הפסח. אדם אוכל בארוחה מאכלים שונים, וכשהוא שבע מאכילת מאכל מסוים הוא עדיין יכול לרצות לאכול מאכלים אחרים.¹¹ בשר קרבן הפסח שאוכלים לפני הסעודה - הוא המצווה ויש לאכול כזית.¹² כשאין קרבן חגיגה, יש לאכול מקרבן הפסח לשובע, וסביר להניח שהכמות תהיה גדולה יותר.¹³

הרמב"ם כתב שמצווה מן המובחר לאכול על השובע, אך אין חובה לעשות כן. מסיבה זו, גם את קרבן החגיגה שהיו מקריבים על מנת שקרבן הפסח ייאכל על השובע, לא היו מקריבים בכל שנה. כך פסק הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, יב-יג, על פי המשנה בפסחים ו, ג):

אימתי מביאין עמו חגיגה זו? בזמן שהוא בא בחול ובטהרה ובמועט. אבל אם חל יום ארבעה עשר להיות בשבת או שבא הפסח בטומאה או שהיו הפסחים מרובים - אין מביאין עמו חגיגה, ואין מקריבין אלא הפסחים בלבד. חגיגת ארבעה עשר רשות ואינה חובה.

- 11 הרי"ד סולובייצ'יק (הגדה של פסח - שיח הגרי"ד, עמ' פ) הבין שמסדר הסימנים של ליל הסדר סבר כרמב"ם שהיו אוכלים פעמיים מקרבן פסח, מכך שאחד מסימני הסדר הוא "שולחן עורך". סימן זה לכאורה מיותר מאחר שאינו מיוחד לליל הסדר כי כך עושים בכל ליל יום טוב. אלא שיש כאן דין ייחודי לליל הסדר לאכול סעודה רגילה אף שכבר אכל מהקרבן והיה מקום לחשוב שיהיה אסור לאכול אחר כך, וכפי שכתב הרמב"ם: "אוכל מה שהוא רוצה לאכול" אף שכבר אכל מקרבן הפסח. אמנם לפי דברינו אין הכרח לומר כך, שכן סדר הסימנים נועד ללמד על סדר הלילה כדי שאנשים ידעו מה סדר הדברים. גם "רחצה" ו"ברך" אינם ייחודיים לליל הסדר. כאמור, המושג "לשובע" בדברי הרמב"ם הוא יחסי, ולכן מותר לאכול אחר כך מה שרוצים.
- 12 הנצי"ב (מרומי שדה פסחים קטז ע"ב; העמק שאלה קנד, ב) העיר שלדברי הרמב"ם קרבן הפסח נאכל בתחילת הסעודה, ואכילת קרבן החגיגה לפניו אינה כדי שאכילתו תהיה על השובע, אלא מפאת הכלל "תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם". דברים דומים כתב גם הצ"ח (קכ ע"א). הנצי"ב במרומי שדה (שם קיט ע"ב) העיר עוד הערות בעקבות מחלוקת רש"י והרשב"ם מול הרמב"ם. הרב שמואל וואזנר ("בדין אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", מבקשי תורה - מסכת פסחים, ירושלים תש"ס, עמ' תעח-תפ) העיר על כך שלשיטת הרמב"ם הקדמת קרבן חגיגה לקרבן פסח היא בשל הצורך לאכול את קרבן פסח לשובע.
- 13 עוד בהגדרת אכילת קרבן פסח על השובע, ראה בשיעור לג: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" - כדי שייאכל על השובע.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

באותן שנים שלא הקריבו קרבן חגיגה, מי שהיה רוצה לקיים מצווה מן המוכרח היה אוכל בתחילת הסעודה כמות גדולה יותר מקרבן הפסח כדי לשבוע ממנו, ובסוף הסעודה היה אוכל עוד כמות קטנה כדי לשמר את טעם הקרבן בפה. המאירי כתב בדומה לרמב"ם. לדבריו, לאחר אכילת מצה ומרור בתחילת הסעודה יש לאכול כזית מקרבן החגיגה ואחריו כזית מקרבן הפסח. בסעודה חוזרים לאכול מבשר החגיגה (בשלב זה מצניעים את בשר הפסח), ולבסוף משלימים את הסעודה בבשר הפסח כדי שתהא האכילה על השובע.¹⁴ בעוד שלפי הרמב"ם אכילת השובע מקרבן הפסח היא בתחילת הסעודה, לפי המאירי אכילת השובע היא בסוף הסעודה לאחר שבמשך הסעודה אכלו גם מאכלים אחרים נוסף על קרבן החגיגה.

3. גומר עליו את ההלל

כאמור, על קרבן הפסח יש לומר הלל: "פסח הראשון... טעון הלל באכילתו" (משנה ט, ג). כך גם פסק הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, טו):

מה בין פסח ראשון לפסח שני, הראשון... וטעון הלל באכילתו.

הרמב"ם ציין זאת גם במקום נוסף (שם ח, טו):

וכבר ביארנו בהלכות חמץ ומצה, שהוא טעון הלל בשעת אכילתו.

הרמב"ם התכוון לדבריו אלו (הל' חמץ ומצה ח, י):

ואחר כך נוטל ידיו ומברך ברכת המזון על כוס שלישי ושותהו, ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר והיא "יהללך ה' כל מעשיך" וכו', ומברך בורא פרי הגפן ואינו טועם אחר כך כלום כל הלילה חוץ מן המים... ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה.

הרמב"ם לא כתב בצורה ברורה בהלכה זו שההלל נאמר על קרבן פסח. אבל על פי דבריו בהלכות קרבן פסח כוונתו מתבארת. במשנה נאמר: "רביעי גומר עליו את

---

14 המאירי (פסחים קיד ע"א, קכ ע"ב; מגילה כ ע"ב). ראה גם: אורחות חיים (לילי פסח סי' כח), כלבו (סי' נ), אבודרהם סדר הגדה. יש לציין שדברי המאירי הללו אינם תואמים את פירושו בפסחים סט ע"ב.

ההלל" (י, ז), והרמב"ם פירש ש"עליו" הכוונה לקרבן הפסח.¹⁵ בגמרא (פה ע"ב - פו ע"א) מסופר שהיו עולים על הגגות ואומרים הלל לאחר שגמרו לאכול את הקרבן, ולזאת התכוון הרמב"ם בדבריו כאן: "ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה".¹⁶ לאחר שאכלו בסוף הסעודה שוב מהקרבן על מנת לשמר את טעם המצווה, אומרים עליו את ההלל. אמירת ההלל אינה חייבת להיות באותו המקום ואף לא באותו הזמן שבו אוכלים את הקרבן. "אכילתן היא המצוה" העיקרית והמרכזית בלילה הזה, ועל כך אומרים הלל.¹⁷ על פי דברים אלו מיושבת גם השגת הראב"ד על הרמב"ם:

ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה. אמר אברהם: אין הרעת מקבלת כן לפי שאין כאן שם לארבעה כוסות אם אינן במקום אחד.

תשובת הלחם משנה להשגת הראב"ד היא שלאחר שסיימו לשתות ארבע כוסות במקום שאכלו, ניתן לגמור את ההלל עם חבורה אחרת. אך ייתכן שבין הרמב"ם לראב"ד קיימת מחלוקת עקרונית בדבר כוונת המשנה: "כוס רביעי גומר עליו את ההלל" - על הכוס או על הקרבן? הראב"ד פירש שההלל הוא על הכוס הרביעית, ולכן ברור לו שחייבים לומר את ההלל במקום שבו שתו את הכוסות הקודמות כדי שייראה שאדם שתה ארבע כוסות. אך הרמב"ם הסביר ש"גומר עליו את ההלל" - הכוונה היא לקרבן, המצווה העיקרית של הלילה הזה, וניתן לומר אותו בכל מקום, אף על פי שאינו מקום הסעודה.

ד. קרבן הפסח לפני הסעודה, וכזית לאחר הסעודה על השובע

דברים דומים לדברי הרמב"ם, אך שונים, כתב המהר"ם חלואה. במשנה שפתחה את סדר ליל הסדר נאמר (י, ג):

15 כך הסביר התוספות רי"ד (קטז ע"ב): "שהיו גומרין אותו אחר אכילת הפסח, כדתנן בפירקין דלעיל 'הראשון טעון הלל באכילתו' ואנו גומרין אותו אחר סעודתו בכוס רביעי כמו שהיו עושין הם אחר אכילת הפסח".

16 לדברי הרב זרחיה הלוי (בעל המאור, כו ע"ב בדפי הרי"ף), אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כדי שלא ישכחו לומר הלל, מאחר שהיו אוכלים את הקרבן בתוך החומה והמקום היה צר, והיה עליהם לעלות לגג לומר את ההלל. אם היו יכולים לאכול אפיקומן לאחר אכילת הקרבן, היה חשש שישכחו לומר הלל.

17 על פי דברי המגיד משנה על הרמב"ם שם.

ל. זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.

לדברי המהר"ם חלוואה (קכ ע"א) היו מביאים את גופו של פסח על מנת לאכול ממנו:

מסתברא, דאף בזמן שבית המקדש קיים היו עושין כל סדר הפסח אכילת מצה ומרור פסח קודם סעודה וכסדרא דרישא דמתניתין. והיו מניחין מן הפסח כזית לכל אחד ואחד לאחר סעודה כדי שיהיה נאכל לאחר השובע.

לדבריו, כשהביאו בתחילת הסדר את "גופו של פסח", היו אוכלים אותו יחד עם מצה ומרור לפני הסעודה, ולמצב הזה התכוונה המשנה אחר כך: "בירך ברכת הפסח פטר את של זבח" (י, ט). היו אוכלים את הסעודה, ובסופה היו אוכלים כזית מקרבן הפסח אכילת שובע לאחר אכילת קרבן החגיגה. ועל כך אמרה המשנה: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". את הברכות שהיו מברכים ציינה המשנה בסוף הפרק, ולא כהמשך ישיר לאכילת הקרבן, מאחר שענייני הברכות אינם קשורים באופן מהותי לסדר האכילה, והובאו כאן כבדרך אגב.¹⁸ הוא העלה אפשרות נוספת:

ואפשר דמתניתין דהביאו לפניו באוכלין מועטין הוא, דאין שם חגיגה אלא פסח לבד. אבל כל שיש שם חגיגה הפסח כולו נאכל באחרונה ומצה אחרונה לבד היא זכר לפסח, אבל ראשונה חובה בפני עצמה היא משום בערב תאכלו מצות.

דברי המהר"ם חלוואה הם הצעה להתנהלות הסדר בזמן המקדש: "מסתברא", "ואפשר". אין הוא טוען בוודאות שכך אכן היו עושים, ואין הוכחה כלל מהמשנה ומהגמרא שהיו מבחינים בעניין זה בין שנים שהקריבו קרבן חגיגה ובין שנים שלא הקריבו קרבן חגיגה.

---

18 הרב מנשה קליין (שו"ת משנה הלכות, ז, סי' ט), הציע יותר מזה: "מיד כשנכנסין מביהמ"ד היו אוכלין הפסח ואח"כ היו גומרים עליו את ההלל ואומרים ההגדה ומוסיפין כל מיני ספורים כדין כל המרכה הרי זה משובח".

סיכום - זמנים שונים לאכילת קרבן פסח

ישנן אפוא כמה הצעות בדברי ראשונים, הנסמכים על האמור במשנה בתוספתא ובתלמודים, בדבר השלב שבו היו אוכלים את קרבן הפסח במהלך ליל הסדר. העובדה שישנן הצעות שונות אולי מלמדת על כך שלא היה סדר קבוע, וכל חבורה החליטה בעצמה באיזה סדר היא מקיימת את מצוות האכילה וההגדה של הלילה הזה. אמנם יש כמה עקרונות שחייבים לשמור עליהם באשר למסגרת הזמן, שלא לאכול לפני שחשכה, ולסיים עד חצות או עד הבוקר, כמו גם אכילת שובע, וכל הפרטים ההלכתיים הקשורים לצליית הקרבן, התמנות החבורה ועוד. אך הסדר הפנימי של אכילת קרבן הפסח לא היה מחייב וכל חבורה נהגה כרצונה, ועל פי האפשרויות שהיו בידה.